

«ՆՎԻՐՈՒՄ ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՆ»
(Հեղինակ՝ Միհրան Գամաղելյան)

Ս. Էջմիածնի մայրավանքը հանդիսանում է մի սրբություն հայ ժողովրդի համար, որովհետև այստեղ են ծնունդ առել հայոց աշխարհում ու գրականությունը, թարգմանական արվեստն ու առաջին հայկական դպրոցները: Այստեղ է հիմքը դրվել հայ մանկավարժության, որ Ե դարի սկզբից շարունակվում է մինչև այսօր արդյունավետ կերպով:

Վերոհիշյալ աշխատության մեջ խոսվում է հայ մանկավարժության բնագավառում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի՝ տվյալ ժամանակաշրջանի Հայաստանի բարձրագույն ուսումնական այս հաստատության ունեցած կարևոր դերի ու նշանակության մասին:

Գրքի հեղինակն ինքը երկար տարիների մանկավարժ է և մի քանի տասնամյակ զբաղվել է մեր ժողովրդի մանկավարժության պատմության ուսումնասիրմամբ: Մասամբ առնչված լինելով Ս. Էջմիածնի հետ՝ նա սիրով ձեռնամուխ է եղել այս կարևոր գործին, քանի որ ցարդ չի զրկված այս կրթական հաստատության մասին ամբողջական և լիարժեք մի աշխատություն: Թեպետև բազմաթիվ հոդվածներ կան հայ մամուլում Գևորգյան ճեմարանի պատմության և կրթական ասպարեզում նրա ունեցած նշանակալի դերի մասին, ևակայն սա առաջին հիմնարար գործն է, որով տրվում է լուսավորության այս օջախի լուրջ և ամբողջական ուսումնասիրությունը:

Ս. Գամաղելյանը գրքի առաջաբանում շատ իրավամբ գրում է, որ «կրթական

հաստատությունների ստեղծումը միշտ եղել է հայ ժողովրդի ուշադրության կենտրոնում»: Երկար դարեր շարունակ մեր «լեզուն և դպրությունն են հանդիսացել նրա գոյատևման հիմնական նախապայմանները», քանի որ հայ ժողովուրդը երկար ժամանակ եղել է պետականությունից զուրկ և միշտ ենթակա օտար արշավողների լծին: Մայր Աթոռում գրեթե միշտ «գործել են եկեղեցական, վանական բարձր տիպի դպրոցներ»:

Գևորգյան ճեմարանից չէր պահանջվում պատրաստել միայն կրոնական գործիչներ, այլ նաև՝ կրթական, քաղաքական և հասարակական գործիչներ: Եվ իրոք, 19-րդ դարի չորրորդ քառորդում և 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակներում ճեմարանում սովորած բազմաթիվ ուսանողներ հետագայում դարձան ազգային-եկեղեցական անվանի գործիչներ, հայտնի մանկավարժներ, գիտնականներ և նշանավոր դեմքեր հայկական կյանքում:

Գրքի հեղինակը, ինչպես ինքն իսկ վկայում է, սույն աշխատությունը շարադրելիս օգտվել է տպագիր և անտիպ աղբյուրներից, «ԱՐԱՐԱՏ» ամսագրից, «ԻԻՎԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» տարբեր հատորներից, ինչպես նաև Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Պետական կենտրոնական, ճեմարանի հարուստ արխիվներից, Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի գրական բաժնի ֆոնդերից: Նա օգտվել է նաև Գարեգին Լևոնյանի և այլոց արխիվներից, Գառնիկ Ստեփանյանի տպագիր և ան-

տիպ գործերից, ինչպես նաև ճեմարանի նախկին դասախոսների և աշակերտների հուշերից:

Միհրան Գամաղելյանի սույն աշխատությունը բաղկացած է հինգ գլուխներից, որտեղ խոսվում է նախ Գևորգյան ուսումնական հաստատության նախաճեմարանական շրջանի կրթական կյանքի և ապա այդ հոգևոր հաստատության ամբողջական պատմության մասին:

Առաջին գլուխը (էջ 15—69) վերնագրված է այսպես. «Համառոտ ակնարկ էջմիածնի նախաճեմարանական շրջանի կրթական կյանքի մասին: Գևորգյան ճեմարանի բացումը»:

Հնագույն դարերում Հայաստանում ուսումը լայն տարածում չուներ, բացի այդ, սակավաթիվ ուսումնական հիմնարկներում դասավանդությունները տեղի էին ունենում օտար լեզուներով՝ հունարեն, ասորերեն կամ պարսկերեն: Դպրոցները գործում էին արքունի հոգաժողովար, որտեղ աշակերտները սնվում, հագնվում և խնամվում էին դպրոցի հաշվին: Դպրոցը չէր ծառայում միայն եկեղեցուն և արքունիքին, այլ նաև՝ հասարակ ժողովրդին: Ներսես Պարթև հայրապետի ժամանակ Հայաստանում ծաղկեցին օտարալեզու դպրոցներ: Սակայն հետագայում պայմաններն ստիպեցին, որ ժողովուրդն ունենար իր սեփական աշխարհը և մայրենի՝ լեզվի ուսուցմամբ դպրոցներ:

Հայոց տառերի գյուտից հետո, Ե դարի սկզբից, կրթությունը Հայաստանում ձեռք բերեց համաժողովրդական բնույթ, քանի որ ուսուցիչները հայեր էին, որոնք եկան փոխարինելու օտարներին: Հայալեզու ուսուցմամբ դպրոցներում սովորում էին և՛ նախարարների, և՛ շինականների զավակները, ինչպես նաև կանայք: Գլխավոր դասագիրքը Աստվածաշունչն էր, որ սովորողները պետք է լայն սերտեին:

Ս. Էջմիածնի վարդապետարանում Աստվածաշունչից բացի դասավանդում էին նաև հայոց լեզու, գրականություն և քերականություն, պատմություն, ճարտասանություն, դավանաբանություն, եկեղեցական երաժշտություն, տրամաբանություն, գրչության արվեստ և մանկավարժություն: Այս դպրոցի սաները հետագայում դարձան հայկական գրչության արվեստի հիմնադիրները: Այստեղ հունարենից թարգմանված գործերը հետագա դարերում դարձան հազվագյուտ սկզբնաղբյուրներ: Ս. Էջմիածնի հայատիպ դպրոցի առաջին տեսուչները հանդիսացան Ս. Մեսրոպը, Եզ-

նիկը, Ադամ Արծրունին, Ղազար Փարպեցին և ուրիշներ:

Հետագա դարերում հայկական դպրոցներն ապրեցին մեկ վերելքի, մեկ վայրէջքի շրջաններ:

1445 թ. Կիրակոս Վիրապեցի կաթողիկոսի ջանքերով նոր դպրոց բացվեց Էջմիածնում: Հետագայում այստեղ սովորեցին Ստեփանոս Մալմաստեցի և Միքայել Սեբաստացի հայրապետները: 16-րդ դարի սկզբից նորից սկսեցին ծաղկել հայկական դպրոցները: Դպրոցների ցանցն աճեց և տարածվեց: Օրինակի համար, հիմնադրվեց Ս. Անանիայի անապատի դպրոցը (այժմյան Երևանի Ս. Ջորավոր եկեղեցին): Սիմեոն Ջուղայեցին և Ոսկան Երևանցին սովորել են Էջմիածնի դպրոցում: Հետագայում առաջինը դարձավ դպրոցի տեսուչը, իսկ երկրորդը՝ հայ տպագրության գործի մեծ ռահվիրաներից մեկը:

17-րդ դարում Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի օրոք Էջմիածնի կրթական կյանքն ավելի բարելավվեց: Այստեղ մեծ երախտիք ունեցավ Ստեփանոս Լեհացին: 18-րդ դարում Սիմեոն Երևանցին թոթի փոքր գործարան և տպարան հաստատեց Մայր Սթոդում, որոնք առավել ևս զարկ տվեցին տեղի կրթական գործին: Էջմիածնի դպրոցն որոշ ժամանակ անփառունակ եղավ, սակայն Ներսես Աշտարակեցի և Եփրեմ Կաթողիկոսների օրոք ավելի լայն գործունեություն ունեցավ: Թիֆլիսում հիմնադրվեց Ներսիսյան վարժարանը:

Գևորգ Դ կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ Էջմիածնի դպրոցն իր «տեղը գիշեց ավելի հզորացած ու առնականացած մի նոր դպրոցի, որը բարձրագույնի իրավունքով հիմնականում ծառայեց ազգի մշակույթի ու կրթության վեհ գործին և կրեց երջանկահիշատակ հիմնադրի անունը՝ Գևորգյան ճեմարան»:

Հայաստանի բազմաթիվ գյուղերում ևս բացվեցին ժողովրդական մանր դպրոցներ՝ պատանիներին նախակրթական ուսում տալու համար: Սակայն հետագայում ծայր առավ ծխական դպրոցների հալածանքը, այն աստիճան, որ 1885 թ. փակվեցին շուրջ 300 դպրոցներ: Նույն տարվա դեկտեմբերի 17-ին, ուղարկված բազմաթիվ բողոք-նամակների շնորհիվ, թույլ տրվեց վերստին բաց անել փակված հայկական դպրոցները:

Երկրորդ գլուխը (էջ 70—107) վերնագրված է այսպես. «Գևորգյան ճեմարանի նյութական պայմանները, կանոնադրական իրավունքներն ու պարտականությունները»:

Ծեմարանի շենքի կառուցման, դասախոսների աշխատավարձի և այլ հարակից ծախսերը կատարվել են համաժողովրդական հանգանակությունների, կտակների և նվերների հաշվին: Գևորգյան ճեմարանի բացումից քիչ հետո, 1874 թ. հոկտեմբերի 16-ին, շենքն ենթարկվել է հրդեհի: Ծեմարանի վերականգնումը կատարվել է դարձյալ ժողովրդից ստացված նվերներով: Նույնիսկ հետալոր վայրերից հայ գյուղացիներ սայլերով փոխադրել են անտառանյութ և այլ շինանյութեր:

Հարուստ հայերի, Բաքվի Բարեգործական և այլ հայկական ընկերությունների նյութական օժանդակությամբ ճեմարանի գերազանցիկ որոշ սաներ գործողվել են Գերմանիայի, Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Կիևի և Խարկովի համալսարանները՝ ավելի բարձր ուսում ձեռք բերելու համար:

Ղուկասյան, Տիգրանյան, Իզմիրլյան և այլ ֆոնդերի հաշվին հրատարակվել են դասագրքեր և այլ գիտական աշխատություններ, հաստատվել են մրցանակներ: Նյութական այս օգնությունները շարունակվել են մինչև 1917 թ.: ճեմարանի փակումը:

1885—86 ուսումնական տարվանից ճեմարանը տվել է իր առաջին շրջանավարտները, որոնցից ընտրվել են որոշ դասախոսներ: Հետագայում էլ, օտար համալսարաններում սովորած սաներից ոմանք դարձել են ճեմարանի գլխավոր դասախոսները (Կարապետ Տեր-Մկրտչյան, Գևորգ Չորեքչյան, Հուսիկ Զոհրապյան, Գարեգին Հովսեփյան հոգևորականները, Սեթ Հարությունյան, Ստեփան Կանաչյան, Մանուկ Աբեղյան և այլն): Դրսից հրավիրվել է Օրմանյան սրբազանը:

Ծեմարանի ուսման մակարդակը հետագա շրջանում վերելք է ապրել: Սակայն վերահաս առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին մեծապես կրճատվել են նյութական հաստիքները, և ճեմարանն ստիպված է եղել փակել իր դռները 1917 թ. դեկտեմբերի 21-ին: Զգալապես նվազել են Մայր Աթոռի եկամուտներն ու նվիրատուների քանակը, որով ստեղծված աննպաստ մոր պայմանների հետևանքով փակվել է ճեմարանը:

Գևորգյան ճեմարանի ղեկավարման գործում գլխավոր դերակատարներ են հանդիսացել օրվա կաթողիկոսը, Էջմիածնի սինոդը և մանկավարժական խորհուրդը, որոնց որոշումներն ունեին օրենսդրական նշանակություն: Որոշումների կատարման վերահսկողությունը դրված է եղել վերատեսչի վրա, որի նշանակման և ար-

ձակման իրավունքը վերապահված է եղել միայն կաթողիկոսին: Վերատեսչին են ենթարկվել տեսուչը, վերակացուները, դասախոսներն ու սաները: Նրան իրավունք է տրվել, անհրաժեշտության դեպքում, հեռացնելու դասախոսին կամ որևէ աշակերտի: Կարգապահությանը հետևել և հսկել են վերակացուները: Դաստիարակներն օգնողի և օժանդակողի պարտականություն են ունեցել:

Ծեմարանի դասարանական բաժինն (6 տարի) ավարտողն ընդունվել է լսարանական բաժին (3 տարի), իսկ այս բաժինն ավարտողն էլ ստացել է ճեմարանի վկայականը: Դասախոսներից շատերը դարձել են բազմաթիվ գրքերի հեղինակ և հետագայում մեր ազգային մշակույթի հայտնի գործիչներ և գիտնականներ:

Գրքի երրորդ գլուխը (էջ 107—171) վերնագրված է աչպես. «Դպրոցական գործի սահմանափակումները: Ծեմարանում հետգհետե՝ ծավալվող մանկավարժական և հայագիտական գործունեությունը»:

Հայկական դպրոցների քանակի աճի հետ 19-րդ դարի չորրորդ քառորդում հայաբնակ զանազան վայրերում հրատարակվել սկսեցին մանկավարժական ամսագրեր և տարեգրքեր: Աչպես, օրինակ. Թիֆլիսում լույս տեսան «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ», «ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԹԵՐԹ» (1873), «ՎԱՐԺԱՐԱՆ» (1882), «ԱՂԲՅՈՒՐ» (1883) և «ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱՆՈՑ» (1884), Թեոդոսիայում՝ «ԴԱՍԻՏԻԱՐԱԿ» (1873—74), Էջմիածնում՝ «ԴՊՐՈՑ» (1874—76), Մոսկվայում՝ «ՄԱՆԿԱՎԱՐԺ» (1892), Երևանում՝ «ՊՍԱԿ» (1880—83) և այլն: Թեպետև սրանց մեծագույն մասը կարճատև կյանք ունեցավ, սակայն 19-րդ դարի հայ մանկավարժության պատմության մեջ այս թղթերը մեծ դեր կատարեցին:

Այս շրջանում աչքի ընկան նշանավոր մանկավարժներ՝ Ծանշյանը, Նազարյանը, Նալբանդյանը, Պողոսյանը, Աղայանը և շատ ուրիշներ: Հրապարակ իջան նույնիսկ հայ կին մանկավարժներ և հիմնադրեցին մանկապարտեզներ:

Մանկավարժությունը մեծ թափ ստացավ Գևորգյան ճեմարանում, որտեղ հոգևորականներ պատրաստելուց բացի, նպատակ է դրված եղել նաև կրթված մանկավարժներ պատրաստել հայկական դպրոցների համար: Այստեղ առաջին անգամ լինելով սկսել են դասավանդել մանկավարժություն և հարակից առարկաներ (հոգեբանություն, տրամաբանություն, փիլիսոփայություն):

Պահպանված են 1880-ական թթ. ուսումնական տարեշրջաններում լսարանա-

կան բաժնում մանկավարժության դասավանդման ծրագրերը, որոնք համապատասխանել են այդ օրերի ռուսական և եվրոպական համալսարանների մյուս մասնագիտության ծրագրերին: Այդ ծրագրերի հեղինակը Սեդրակ Մանդինյանն էր, որն ուներ գերմանական բարձրագույն ուսում և մեծապես կրթված անձ էր: Մանդինյանից հետո Ծ. Էդիլյանն էլ մեծ վաստակ է ունեցել ճեմարանում մանկավարժության ուսուցման գործում:

Փետրվարյան ճեմարանն իր ունեցած խնամված ծրագրերով և Եվրոպայում ու այլուր բարձրագույն ուսում ստացած դասախոսներով դարձավ Հայաստանում իր ժամանակի մայր դպրոցը, որը մեծ օգուտ և ուղղություն տվեց թեմական և ծխական մյուս դպրոցներին: Լինելով մեր երկրի միակ բարձրագույն դպրոցը՝ Փետրվարյան ճեմարանը ուսուցիչներ էր պատրաստում նաև մյուս դպրոցների համար:

Էջմիածնի ճեմարանը հանդիսացավ հայագիտության գլխավոր կենտրոններից մեկը, շնորհիվ իր շուրջը բոլորված հայագետների, որոնք մեծ զարկ տվեցին հայ մշակույթի զարգացմանն ու ուսումնասիրմանը: Այստեղ հայագիտությունը դրվեց գիտական բարձր հիմքերի վրա: Դասախոսական կազմի բազում անդամներ հայագիտական լուրջ գործերի հեղինակ էին և ճեմարանում դասավանդում էին հայ ժողովրդի պատմություն, հայ գրականություն, երաժշտություն, մատենագրություն, ազգագրություն և այլն: Նրանցից էին Գ. Տեր-Մկրտչյանը, Մ. Աբեղյանը, Ստ. Մալխասյանը, Հովհոսա վարդապետը, Գարեգին վրդ. Հովսեփյանը, Կարապետ վրդ. Տեր-Մկրտչյանը, Կ. Կոստանյանը և շատ ուրիշներ:

Ճեմարանի ավարտական կուրսի ուսանողներին դասախոսների կողմից հանձնարարվում էր պատրաստել շարադրություններ՝ նվիրված հայագիտական գանազան բնույթի թեմաների: Դրանք լինում էին սովորաբար 100—200 էջի սահմաններում, երբեմն նաև ծավալով ավելի ընդարձակ աշխատություններ: Այս աշխատություններից շատերն ունեցել են գիտական լուրջ մակարդակ: Դասախոսներից շատերը մանկավարժության հետ զուգակցում էին հայագիտությունը՝ աշխատելով հայագիտական նյութերի նկատմամբ հատուկ սեր և հետաքրքրություն ստեղծել ճեմարանի ուսանողության մեջ, ապագա գիտական կադրեր ունենալու մտահոգությամբ:

Գրքի չորրորդ գլուխը (էջ 172—222) վերնագրված է այսպես. «Հայկական դըպ-

րոցները փակելու պետական ձեռնարկումները և կրթության վիճակը ճեմարանում (1890—1900 թթ.)»:

1880-ական թթ. ցարական իշխանությունները փորձեր կատարեցին պետական վերահսկողության ենթարկելու հայկական դպրոցները և սկսեցին անտեղի կերպով միջամտել ներքին գործերին: Մակար և Մկրտիչ կաթողիկոսներն ամեն կերպ աշխատում էին առաջը առնել այս միջամտությունների: Անբարենպաստ այս պայմաններում մեծ դեր ուներ կատարելիք Գեվորգյան ճեմարանը: Այն լինելով մայր երկրի միակ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը, ամբողջ ժողովրդի ուշադրությունը կենտրոնացած էր նրա վրա:

1882-ի դեկտեմբերին, ճեմարանի հիմնադիր Փետրվարյան Կաթողիկոսի մահից հետո, ճեմարանում ծագեցին աշակերտական հուզումներ, խռովություններ և անկարգություններ:

Անդրկովկասում ծայր տվեց պայքար «ՄԾԱԿ»-ի և «ՆՈՐ ԴԱՐ»-ի կողմնակիցների միջև: Վերջիններս պահպանողականներ էին, որոնք ճակատ էին կազմել մշակականների դեմ: Այս երկու հոսանքների միջև սկիզբ առած պայքարն արձագանք գտավ նաև ճեմարանում: Այս հանգամանքը պատճառ դարձավ, որ պետական իշխանությունների վերահսկողությունն ավելի ուժեղանա հայկական դպրոցների վրա: Ցարական ճնշումը հայերի վրա գնալով շեշտվեց: 1896 թ. կառավարական մարմինները սկսեցին պետականացնել և ապա փակել տալ հայկական դպրոցները: Ճեմարանն ու թեմական դպրոցները դուրս մնացին այս միջոցառումից:

1906—07 թթ. ուսումնական տարվանից Փետրվարյան ճեմարանում դասավանդվում էին մի շարք առարկաներ, ինչպես՝ տնտեսագիտություն, իրավագիտություն, քաղաքատնտեսություն և այլն, որոնք մինչև այդ թվականը դասավանդվում էին միայն աշխարհիկ բարձրագույն հաստատություններում:

Ճեմարանում ուսուցվող գլխավոր առարկաներն էին՝ մայրենի լեզու, հայոց պատմություն և աշխարհագրություն, գրականություն և երաժշտություն, կրոնական և հայագիտական նյութեր: Անցնում էին ռուսերեն և մի օտար լեզու, որ նախ ֆրանսերենն էր, ապա՝ գերմանական գերմաներենը: Դասավանդվում էին նաև ֆիզիկա, աստղագիտություն, երկրաչափություն, թրվաբանություն և այլ ճշգրիտ գիտություններ, վայելչագրություն, նկարչություն և այլն:

Գրքի հիմնգեղորդ գլուխը (էջ 223—265) վերնագրված է այսպես. «Հասարակական վերելքի և առաջադիմական շարժումների ազդեցության արտահայտությունը ճեմարանում (1900—1917 թթ.)»:

Ծեմարանի հոգևորական ուսուցիչները կազմում էին դասախոսների պահպանողական թեր, մինչև հոգևոր կոչում չունեցող ուսուցիչները կողմնակից էին ազատական և առաջադիմական գաղափարների: Բոլորն էլ, սակայն, աշխատում էին աշակերտներին դաստիարակել հայրենասիրության ոգով:

Ծեմարանում զարկ էր տրվում աշխատանքային դաստիարակությանը, հատկապես գյուղատնտեսությանը: Զգալի տեղ էր տրվում նաև գեղագիտական և ֆիզիկական դաստիարակությանը: Արտադասարանական և արտադպրոցական աշխատանքների վրա մեծ ուշադրություն էր դարձվում: Նաևները հետաքրքիր ներկայացումներ էին տալիս ճեմարանում:

20-րդ դարն սկսվեց Ռուսաստանում կապիտալիզմի բուռն զարգացումով, որի հետևանքով ձևավորվեց աշխատավոր պրոլետարիատը: Երկրում տեղի ունեցան հուզումներ, բախումներ և ծագում առան ժողովրդական դժգոհություններ ցարական իշխանությունների և կառավարման դաժան կարգերի դեմ: Բողոքի համաժողովրդական ալիքը տարածվեց ամբողջ երկրով մեկ: Այն հասավ մինչև Հայաստան՝ իր արձագանքը գտնելով նաև ճեմարանում: Պետական իշխանություններն աշխատեցին հայ ժողովրդի ռուսականացումն իրականացնել՝ առաջին հերթին իրենց ձեռքը դնելով հայ կրթական օջախների վրա: 1903 թ. հունիսի 12-ին ցարի հրամանով հաստատվեց հայոց եկեղեցապատկան կալվածքների գրավումը, որը պատճառ դարձավ համընդհանուր բողոքների և ցույցերի: 1905 թ. օգոստոսի 1-ին ցարի մեկ այլ հրամանով բռնագրավված հայ եկեղեցական կալվածքները ետ վերադարձվեցին իրենց սեփականատիրոջը, իսկ նախապես էլ փակված հայկական դպրոցները վերաբացվեցին:

Մինչև այդ ռուսական սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարները թափանցեցին Հայաստան, որոնք մեծ ազդեցություն ունեցան ճեմարանի և հայկական այլ դպրոցների ուսուցիչների և աշակերտության վրա: Ծեմարանում կային առաջադիմական գաղափարներով տոգորված ուսուցիչներ և աշակերտներ, որոնք արձագանքեցին ժամանակի իրադարձություններին: Այս պայմաններում պայքար ծավալվեց ճեմա-

րանի պահպանողական ուսուցիչների, ուսանողների և առաջադիմական գաղափարներով տարված խմբակի միջև: Գևորգ Ե կաթողիկոսը, չընդառաջելով այս վերջին խմբակի պահանջներին, բազմաթիվ աշակերտներ ինքնակամ հեռացան ճեմարանից, իսկ որոշ ուսուցիչներ էլ հեռացվեցին:

Պատերազմի տարիներին ավելի վատացավ ճեմարանի և դպրոցների նյութական և կրթական վիճակը: 1917 թ. դեկտեմբերի 20-ին դաշնակցական զինվորական հրամանատարությունը պահանջեց անմիջապես ազատել ճեմարանի շենքը, որով կաթողիկոսը ստիպված եղավ հաջորդ օրն իսկ փակել տալ այս կրթօջախը:

Գրքի վերջին գլուխը (էջ 266—296) վերնագրված է «Գևորգյան ճեմարանի հունձքը»:

Հեղինակն այս բաժնում տալիս է կենսագրությունը հայ մշակույթի նշանավոր այն գործիչների (ոմանց լուսանկարներով հանդերձ), որոնք սովորել են ճեմարանում կամ ավարտել այն: Նա հիմնականում օգտվել է Գ. Ստեփանյանի հրատարակած բառարանի երկու հատորներից, ինչպես նաև Հայկական սովետական հանրագիտարանից:

Այստեղ խոսվում է ակադեմիկոսներ՝ լեզվաբաններ Մ. Աբեղյանի և Ստ. Մալխասյանի, բանաստեղծ Ավ. Իսահակյանի, գրականագետ Ա. Տերտերյանի, կաթողիկոս Գևորգ Զորեքչյանի, պատմաբաններ Ն. Ադունցի, Ա. Աբրահամյանի, Ս. Կանաչյանի և Վ. Խոտունու, մանկավարժներ Գ. Էդիսյանի, Թ. Խզմալյանի, Խ. Կանաչյանի, Ա. Ծավարչյանի, Գ. Սազիզյանի և Մ. Սանթրոսյանի, երաժիշտներ Կոմիտաս վարդապետի, Ա. Պատմագրյանի և Գ. Սյունու, գրականագետներ Ա. Առաքելյանի, Գ. Լևոնյանի և Մ. Խերանյանի, բանասերներ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ե. Տեր-Մինասյանի, գրող Ակսել Բակունցի, մաթեմատիկոս Բ. Բահաթրյանի, հրապարակախոս Գ. Հայկունու, քաղաքական գործիչ Ա. Միկոյանի մասին:

Այս կարևոր աշխատությունը անշուշտ գերծ չէ մի քանի մանր վրիպումներից, որոնց մասին կուզեինք նշել այստեղ:

Հեղինակը գրքի 154-րդ էջում ֆրանսիական Լիոն քաղաքի հին անունը տվել է ԼՈՒԴԴՈՒՄ ձևով, որ, մեր կարծիքով, պետք է լինի ԼՈՒԳԴՈՒՆՈՒՄ կամ ԼՈՒԳՈՒԴՈՒՆՈՒՄ (լուգում կամ Լուգունում)։

Նույն էջում, խոսելով Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի առաջին գրվածքի մասին,

գրված է ՊՈԶԻԿՅԱՆՆԵՐ, մինչդեռ այն պետք է լինի ՊԱՎԴԻԿՅԱՆՆԵՐ: Խոսքը պատկերակա շարժման մասին է:

45-րդ էջում ճեմարանի հիմնադրության թվականը նշված է 1869 մայիսի 18-ը, ապա վեց տող ներքևում գրված է մայիսի 25-ը, որոշ շփոթություն առաջացնելով ընթերցողի մտքում:

230-րդ էջում գրված է ՎԱՐԴԱՆՈՑ ԵՎ ՂԵՎՈՆԴԱՑ տոների մասին, մինչդեռ ցարդ ընդունված ձևը ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԵՎ ՂԵՎՈՆԴՅԱՆՑ ձևն է:

Մեր համեստ կարծիքով գրքի անունն անհաջող է ընտրված: Ավելի նպատակահարմար և դյուրահասկանալի կլիներ, եթե այն ուղղակի լիներ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԾԵՄԱՐԱՆԸ, քանի որ գրքի ամբողջ բովանդակությունը վերաբերում է ուսումնական այս հաստատությանը:

Վերջում տրված «Ճեմարանի հունձքի» բաժնում չեն տրված Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Հովսեփյանի անունն ու կենսագրությունը, հակառակ, որ նա բազում թեկնող կապված է եղել իր ժամանակին Գեվորգյան ճեմարանին, որպես աշակերտ, ուսուցիչ և վերատեսուչ:

Այս բոլորով հանդերձ, վերոհիշյալ մանրր վրիպումներն երբեք չեն նսեմացնում Միհրան Գամաղելյանի այս գրքի արժեքը, որով առաջին անգամ ընթերցողի սեղանին է դրվում ուսումնական այս կարևոր լաստատության գրեթե ամբողջական և բազմակողմանի ուսումնասիրությունը: Գրեթե կես դար (1869—1917 թթ.) գործած Գևորգյան ճեմարանի պատմությունն ավելի վաղուց պետք է գրված լիներ: Բարեխիղճ հեղինակը շնորհակալ գործ է կատարել՝ այս բացը փակելու համար:

